

‘Mit frauenzimmerlich kunstloser Hand’

*Auteurschap en masculiniteit in de historiografie
van de Duitse literatuur in de negentiende eeuw*

In een aantal openbare colleges die hij in het voorjaar van 1840 in Londen gaf onder de titel *On heroes, hero-worship and the heroic in history*, poneerde de Britse historicus en essayist Thomas Carlyle (1795-1881) dat geschiedenis wordt gemaakt door individuen. Carlyles geloof in de titanische kracht van de enkeling was op dat ogenblik een centrale gedachte in de Engelse cultuur (Goldberg, 1993, p. xxxiv). Men was ervan overtuigd dat ‘elke stap vooruit die de mensheid had gedaan te danken was aan speciale individuen met uitzonderlijke karakterie en geestelijke eigenschappen [...]’ (Goldberg, 1993, p. xxxv). De hele mensheid en alle nationale culturen werden op die manier vooruit gestuwd. Ook de literatuurgeschiedenis toonde aan dat het collectief altijd als een rem op de vooruitgang had gewerkt en dat vooruitgang slechts gedragen werd door enkele grote auteurs.

Vanuit feministisch perspectief is de laatste jaren meermaals vastgesteld dat Carlyles helden- en auteursprofiel een uitgesproken mannelijk ideaal is (Christ, 1990, p. 20) en het klopt inderdaad dat in zijn historische heldengalerij enkel de mannelijke sekse aanwezig is. Maar interessant genoeg is het genderkarakter van al deze mannen niet even eenduidig. Naast iemand als de Schotse dichter Robert Burns (1759-1796), ‘a giant Original Man’ (Carlyle, 1840, p. 161), vermeldt Carlyle ook Rousseau die volgens hem behept is met een zekere sensualiteit. Daardoor is het poëtische licht dat hij als auteur uitstraalt niet meer puur wit, maar hybride, ‘a kind of rosepink’. Dezelfde

kleur die Madame de Staël, aan wie Carlyle verder geen woord vuil maakt, kenmerkt, en waarvan Carlyle uitdrukkelijk zegt dat ‘het niet de juiste kleur is’: ‘that same rosepink is not the right hue’ (Carlyle, 1840, p. 160). Dat er tussen Rousseau en De Staël een genderoverlapping is, heeft te maken met het feit dat ze allebei uit Frankrijk afkomstig zijn, het land van de gefeminiseerde cultuur *par excellence*. Hoe interessant Franse auteurs dus ook zijn, het zijn geen ‘pure auteurs’ zoals een aantal anderen: ‘Kijk naar Shakespeare, naar Goethe, zelfs naar iemand als Walter Scott! Hij die eens tot dat inzicht is gekomen, heeft het verschil tussen Waar en Halfwaar gezien en zal in de toekomst dat onderscheid altijd maken’ (Carlyle, 1840, 160).

De reden waarom Carlyle tussen een aantal Britse voorbeelden ook Goethe vermeldde, had te maken met zijn fascinatie voor de (idealistische) Duitse cultuur. Bovendien belichaamden figuren als Goethe en Schiller zijn auteursideaal en daarom konden zij als voorbeeld voor nagenoeg alle literatuurgeschiedenissen fungeren. De les die Carlyle zijn Britse lezerspubliek gaf, stond echter niet op zichzelf. Deze gedachte leefde in die periode ook in de Duitse literaire geschiedschrijving zelf en werd in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds dominanter. Ze maakte van Goethe en Schiller, het titanenduo uit Weimar, het hoogtepunt van de (nationale) cultuurontwikkeling waartegen slechts weinigen, zeker geen vrouwelijke auteurs, konden optornen (Grawe, 1994; Kruckis, 1994; Nutz, 1994). In dit artikel wordt het

proces van deze zich vestigende literatuurtraditie in Duitsland onderzocht. Aan de hand van een analyse van de thematiek, retoriek en selectiemechanismen die in de loop van de negentiende eeuw in de verschillende vormen van literaire geschiedschrijving gehanteerd werden, probeer ik aan te tonen hoe canonvorming de uitsluiting van vrouwelijke auteurs in de hand werkte.

Een wetenschap vestigt zich

Het beeld van Goethe als geniaal auteur, dat als een rode draad door het historiografische discours in Duitsland liep, ging gepaard met een masculinisering van het 'echte' auteurschap. Daardoor werden vrouwelijke auteurs, ondanks hun steeds grotere aanwezigheid in het literaire bedrijf, toenemend als een marginaal fenomeen beschouwd en verdwenen zij uiteindelijk uit de literaire canon. Een typisch voorbeeld van deze tendens binnen de geschiedschrijving is de opmerking van de Hegel-biograaf en literatuurcriticus Karl Rosenkranz (1805-1879) die wees op het feit dat de grote literaire traditie te vinden is in 'de cultus van mannen, die we als representanten van onze beschaving moeten beschouwen' (Nutz, 1994, p. 625). Nu is de vaststelling dat in de Duitse literaire geschiedschrijving van de negentiende eeuw vrouwelijke auteurs een 'andere' positie toebedeeld krijgen dan veel van hun mannelijke collega's, iets complexer dan ze misschien op het eerste gezicht lijkt. Zoals in de geschiedenis van de germanistiek (bedoeld wordt de studie van de Duitse taal en literatuur) en met name door Jürgen Fohrmann meermaals is aangetoond,

bestond er niet één homogene historiografische traditie die voor de hele eeuw gold en waarin vrouwen deze of gene positie innamen. Een plausibele (gender)analyse van de Duitse literatuurgeschiedenis moet rekening houden met factoren die haar ontwikkeling beïnvloed hebben. De belangrijkste zijn de academische institutionalisering van de germanistiek, de methodestrijd die ontstond naarmate de discipline zich verder ontwikkelde en ten slotte een aantal stemmen uit de cultuurpolitiek die, in tegenstelling tot het geleerde discours, wilden dat literatuurgeschiedenis voor een breed publiek toegankelijk werd gemaakt (Janota, 1980; Fohrmann, 1987; Fohrmann, 1991; Fohrmann, 1994). Als je deze complexe situatie echter bekijkt vanuit een genderperspectief en in het bijzonder met het oog op de positie van vrouwelijk auteurschap, dan blijkt dat de verschillen tussen de concurrerende 'scholen' en tussen de verschillende spelers in het veld van de literaire historiografie vervagen. Zoals Fohrmann bewijst, waren er inderdaad uitgesproken verschillende posities met een eigen filosofie van waaruit telkens het literaire verleden op een andere manier wordt beschreven en/of herschreven. Voor de vestiging van vrouwelijk schrijven in de canon maakte het echter niet veel verschil.

Een eerste en belangrijke factor die van belang is voor de representatie van vrouwelijk schrijven in de Duitse literatuurgeschiedenis van de negentiende eeuw, was de verwetenschappelijking van deze historiografie en de daaropvolgende institutionalisering ervan als vak aan universiteiten, hogescholen en gymnasia. Het is bekend dat met het uithuizig worden van wetenschap de uitsluiting van vrouwen een feit werd (Schiebinger, 1999). Aangezien vrouwen pas laat in de negentiende eeuw – en in Duitsland pas in 1908 – toegelaten werden tot de universiteiten (Wittman, 1976, p. 252; Kleinau & Opitz, 1996), wekt het geen verwondering dat zij geen deel hadden aan de wetenschappelijke ontwikkeling van de literatuurgeschiedenis. Maar zelfs voor de literatuurgeschiedenis opgenomen werd in het universiteitscurriculum, was de afwezigheid van vrouwen al een feit.

Het begin van de wetenschappelijke studie van de Duitse taal en letteren wordt geassocieerd met het werk van de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm. Zij wijdden hun leven aan de Duitse taal en legden de basis van de wetenschappelijke studie ervan. Al valt aan het belang van de Grimms in dat opzicht niet te tornen, de praktijk bleek toch iets complexer (Dainat & Kolk, 1987). In de sociologie wordt wetenschap gedefinieerd als een autonoom systeem dat bestaat uit een communicatiegroep van specialisten met een gemeenschappelijk onderzoeksobject waarvoor ze een methode ontwikkelen. Maar niet alleen de methode maakt de wetenschap. Even cruciaal is de manier waarop een onderzoeksgroep de grens bepaalt ten opzichte van vroegere generaties, ten opzichte van andere wetenschapsrichtingen en vooral ten opzichte van niet-professioneel geïnteresseerden, de zogenaamde dilettanten (Stichweh, 1984; Dainat & Kolk, 1987; Fohrmann, 1994; Kolk, 1994). In vergelijking met de klassieke filologie duurde het lang voor de germanistiek een plaats kon veroveren aan de universiteit. Daarom was het informele communicatienetwerk tussen de 'grondleggers' lange tijd van groot belang, want op die manier bakenden zij alvast onderling hun eigen wetenschapsterrein af. Proeve daarvan is de intensieve briefwisseling tussen de 'founding fathers' van de germanistiek: de linguïsten Jacob en Wilhelm Grimm, Karl Lachmann, Georg Benecke en hun leerlingen, alsook tussen de literatuurhistoricus Georg Gottfried Gervinus en zijn volgelingen. Nog voor één van hen een leeropdracht aan de universiteit kreeg, en zij hun passie voor taal en letteren moesten combineren met andere broodwinnigen, werden hun brieven al beheerst door filologische probleemstellingen. Persoonlijke mededelingen werden beperkt tot formele mededelingen in de eerste of laatste alinea, en het hele correspondentiecorpus bestond uit analyses van taalkundige vragen en problemen die wederzijds werden aangevuld en gecorrigeerd. Wie hoopt iets uit het persoonlijke leven van deze proto-academici te ontdekken via hun briefwisseling, komt bedrogen uit. De uiterste nauwkeurigheid in hun filologische werkzaamheden en het jargon van hun brie-

ven verschilden niet van hun wetenschappelijke publicaties en daarmee werd de geleerdheid bevestigd nog voor ze haar intrede aan de universiteit had gedaan.

Zo schiepen deze wetenschappers een kloof tussen hen en het zogenaamde 'grote publiek' dat best geïnteresseerd was in de Duitse oudheid. Ook de auteurs van de Duitse romantiek zoals Ludwig Tieck, Clemens Brentano en August Wilhelm Schlegel moesten op afstand gehouden worden. Deze romantici hadden de middeleeuwse taal en literatuur na eeuwenlange verwaarlozing onder het stof vandaan gehaald en het Duitse lezerspubliek warm gemaakt voor het nationale literaire verleden. Maar professionele filologen zoals de gebroeders Grimm beschouwden dat als een fase die nu voorbij was en behandelden de romantische auteurs als dilettanten. In de brieven van de Grimms en hun gildegenoten wordt August Wilhelm Schlegel bijvoorbeeld als een 'Tausendkünstler' omschreven, als iemand die met te veel dingen tegelijk bezig is en op die manier nooit een echte wetenschappelijke aanpak kan ontwikkelen (wat bij zoveel verstandelijke begaafdheid als bijzonder jammer wordt ervaren). Toch stond de 'dilettant' August Wilhelm Schlegel in zijn publieke lezingen over de geschiedenis van de Europese literatuur die hij in Berlijn tussen 1801 en 1803 hield, stil bij de vaststelling dat men geen vrouwelijke middeleeuwse auteurs terugvond. Schlegel en niet de Grimms, 'de professionals,' poogde te verklaren 'waarom van geen enkele dichteres gedichten of zelfs maar een aandekken was bewaard gebleven' (Schlegel, 1965, p. 47).

Ook in de eigentijdse literaire praktijk was Schlegel begaan met het lot van zijn vrouwelijke collega's. Een van de weinige publicaties over middeleeuwse Duitse literatuur die door een vrouwelijke auteur werd gemaakt, Sophie Tiecks heruitgave van de hoofse roman *Flore und Blanscheffur*, kwam uit de kring rond Schlegel. Sophie Tieck had zich samen met haar broer Ludwig Tieck en August Wilhelm Schlegel rond 1800 op de middeleeuwse Duitse literatuur gestort en maakte tijdens haar tweejarig verblijf in Rome gebruik van de Vaticaanse bibliotheek om haar tekst- en taalkennis te verruimen. Terwijl Schlegel de publicatie van Sophie Tiecks middeleeuwse tekstuutgave (1822) van een uitgebreid voorwoord voorzag, werd het werk door de nochtans argusogende germanisten van het eerste uur volkomen genegeerd. Sophie Tieck duikt in de brieven van de Grimms enkel op als een fascinerend curiosum (gescheiden, promiscue en capricieus) uit de kring van romantici, maar niet als auteur. Slechts de latere germanist en Wagner-biograaf Wolfgang Golther verwees in zijn eigen uitgave van *Flore und Blanscheffur* uit 1888 naar Sophie Tieck met de opmerking, 'dat het voor het eenvoudige en bescheiden gedicht goed was, dat geen enkele grote of geniale dichter het ooit bewerkt heeft' (Golther, 1888, p. 245).

De germanistiek stond aan het begin van de negentiende eeuw dus nog in haar kinderschoenen. Maar ondanks het ontbreken van een lange academische traditie heerste er bij de pioniers eclecticisme en afstandelijkheid ten opzichte van 'dilettanten'. Vrouwen hoorden altijd bij die laatste groep. De historische praktijk laat immers zien dat zij nooit tot de kern van het nieuwe wetenschappelijke circuit doordrongen. De Grimm-entourage, en uiteraard de daaropvolgende academische generatie, was een exclusief mannelijke aanlegenschap. Toch was dat niet altijd zo geweest. De barokperiode en de Verlichting in Duitsland hadden wel degelijk een aantal 'geleerde vrouwen' voortgebracht die ook bij de volgende generaties nog bekend waren (Bovenschen, 1979). Maar 'geleerdheid' was niet de kern van de moderne wetenschap. De 'Gelehrsamkeit' van de eeuwen

voordien werd na 1800 vervangen door methodiek (Fohrmann, 1994, p. 3) en die werd dan weer geassocieerd met genialiteit en doorzettingsvermogen, kortom, met eigenschappen die vrouwen niet bezaten. Getuige hiervan een citaat uit 1803 van de filosoof Schelling dat symptomatisch het gegenderde karakter van wetenschappelijk onderzoek uitdrukt: 'Er zijn uiteraard in het rijk van de wetenschappen genoeg geslachtsloze bijen die, omdat ze zelf niet kunnen produceren, hun gebrek aan geest vermeerderen door afdrukken, door anorganische afscheidingen naar buiten' (Fohrmann, 1994, p. 3). Met de metafoor van de geslachtsloze bij duidde Schelling aan dat wetenschap in een besloten gemeenschap gebeurde, waarin een duidelijke hiërarchie heerste. De echte, waardevolle producten die zo werden voortgebracht waren origineel, organisch en geslachtelijk. Dat 'geslachtelijk' in deze context specifiek op masculiniteit sloeg, leert ons het historische discours over vrouwelijkheid dat vanaf de late Verlichting als een rode draad door het Duitse intellectuele leven liep. Het kwam onder andere in de profilering van autonome kunst en wetenschap tot uitdrukking (Bovenschen, 1979; Bürger, 1990; Honegger, 1997; Gilleir, 2000). Een voorbeeld uit velen leverde schrijver, staatsman, linguïst én stichter van de universiteit van Berlijn (1810): Wilhelm von Humboldt. Humboldt publiceerde in 1795 in Schillers tijdschrift *Die Horen* twee opstellen over mannelijkheid, vrouwelijkheid en creativiteit. In zijn genderdiagnose onderkende hij enkel bij het mannelijke geslacht de eigenschap tot abstract denken en geniale kunstcreaties. Vrouwen bezaten daarentegen tact en waarnemingsvermogen en brachten het tot 'vortreffliche Richterinnen' (Humboldt, 1969, p. 396).

Maar in het beginnende academische discours van de germanistiek was er zelfs geen plaats meer voor de 'vortreffliche Richterinnen' die Humboldt in zijn ontwerp van het cultuurleven voorzag. Agressief bakende Karl Lachmann in 1820 het verschil tussen ingewijden en buitenstaanders af en maakte geen geheim van zijn minachting voor deze laatste groep: 'Wie vlijtig maar zonder eigen onderzoek alleen van ande-

ren geleerd heeft, moet wachten tot de echte onderzoekers over alle belangrijke dingen niet meer twifelen. Onwetenden worden enkel [...] gemotiveerd door een vorm van werkschuwe ijver, en alhoewel ze goede bedoelingen hebben, zijn ze ijdel en hebben geen succes' (Kolk, 1994, p. 59).

Toen rond het jaar 1850 de academisering van de Duitse filologie een feit was (Müller, 1991, p. 141), waren de grenzen van het wetenschappelijke veld naar buiten toe al getrokken en spitste het machts- en concurrentiedenken zich meer en meer toe op de interne methodestrijd (Kolk, 1994, p. 58). Een van de legitimatiestrategieën was, zoals Rainer Kolk aantoonde, het mythologiseren van de voorgangers in het vak. Op die manier konden de leerlingen op een haast genealogische manier hun 'school' afbakenen en zichzelf als voortzetter ervan beschouwen. Zo beschreef de Grimm-volgeling Karl Weinhold in zijn *Rede auf Jacob Grimm* in 1864 de overleden filoloog als held en vorst: 'We hebben een held verloren, een vorst, die weliswaar geen land, maar wel onderdanen had' (Kolk, 1994, p. 138). De verwetenschappelijking van de germanistiek was evenzeer een zaak van methodiek als van macht en concurrentie. De profilering gebeurde overigens altijd door middel van wetenschappelijke publicaties en nooit in het onderwijs (Kolk, 1994, p. 58).

Georg Gottfried Gervinus en de literatuurgeschiedenis

Dezelfde uitgesproken masculiene retoriek die van mensen helden, vorsten, titanen en genieën maakt, kenmerkt de literatuurgeschiedschrijving, die zich parallel met de linguïstiek ontwikkelde. Ook daarin heerste het denken in opposities, bijvoorbeeld die tussen echte auteurs en de middelmatige rest. Symptomatisch voor dit denken is Jacob Grimms *Rede auf Schiller* (1859), geschreven naar aanleiding van de oprichting van de Schillerstiftung die zich tot doel had gesteld noodlijdende auteurs te ondersteunen. Voor Grimm was dit een zinloze onderneming: het ware literaire genie breekt zelf door óf verhongert, maar materiële ondersteuning door de gemeenschap

kwetst het grote esthetische zelfbewustzijn: 'Waarom wordt deze glanzende naam met een armeninstelling geassocieerd voor middelmatige auteurs, dichters, die men beter zou aanraden alle poëzie te staken in plaats van ze nog eens materieel te ondersteunen' (Wittmann, 1976, p. 223).

Grimm, die als typische linguïst weliswaar zijn twijfels had over de wetenschappelijkheid van literatuurstudie, uitte in zijn toespraak over Schiller een opvatting over auteurschap die de literaire historiografie van zijn tijd domineerde. De grondlegger ervan was de historicus Georg Gottfried Gervinus. Gervinus streefde naar een 'innere Geschichte', waarin het historische literaire materiaal rond een idee werd geselecteerd en weergegeven. Hij selecteerde zijn materiaal bijvoorbeeld rondom het idee 'het ontstaan van de Duitse natie'. De door Hegel beïnvloede Gervinus trok met deze opvatting over geschiedschrijving van de literatuur een grens tussen barokke en moderne literatuurgeschiedenis. De 'oude' literatuurgeschiedenis uit de barok bestond uit het verzamelen van feiten. Het had talloze overzichten en auteurslexica voortgebracht, waarin gepoogd werd een uitputtend tijdsbeeld te geven. Dat betekende dat ook vrouwelijke auteurs aan de vergetelheid werden onttrokken. Voorbeelden zijn legio: Christian Paullini's *Hoch- und wohlgelehrtes deutsches Frauenzimmer* (1705), Georg Christian Lehms' *Deutschlands galante Poetinnen* (1712) en Gottlieb Corvinus' *Nutzbares, galantes und curioses Frauenzimmer-Lexicon* (1715). Het zijn werken waarin telkens leven en werk van schrijvende tijdgenotes werd opgetekend. Dit streven naar volledigheid leefde ook nog voort in de negentiende eeuw. Het werd vooral belichaamd door de *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen* van Karl Goedeke (1814-1887). Goedeke verzamelde bibliografische gegevens van alle auteurs waarvan het werk in het Duitse taalgebied was gepubliceerd en ging daarbij – zijn grote liefde voor Goethe niet te na gesproken – zonder onderscheid tussen de geslachten te werk. De vijftien delen omvattende 'Goedeke' is nog steeds een dankbaar naslagwerk voor wie onderzoek doet naar Duitse literatuur tot halverwege de

negentiende eeuw. Vooral het bestaan van vrouwelijke auteurs uit die periode waarvan in hedendaags literatuurgeschiedenissen amper nog sprake is, wordt door Goedeke bevestigd.

Maar Goedeke had op de gecanoniseerde historiografie geen doorslaggevende invloed. De compactere, door ideeën gedragen literatuurgeschiedenis, zoals ze door Gervinus ontwikkeld was, won het pleit en daarmee was de 'vrouwenzaak' hoegenaamd niet gediend. De filosofisch gefundeerde selectie van auteurs die *het* beeld van de Duitse literatuur bepaalde, was immers bijzonder genderspecifiek. Gervinus' oproep voor een nieuwe literaire historiografie, 'der Mann tue Deutschland dringend Not, der diese innere Geschichte zu schreiben wisse', was symptomatisch voor de vermannelijking van het moderne wetenschappelijke discours. Het werd een mannenzaak, niet alleen wat de historiografen zelf betrof, maar eveneens waar het de representatie van auteurschap en vrouwelijk schrijven aanging. Het verwondert overigens niet dat Gervinus zijn *Geschichte der deutschen National-Literatur* (1835-1842, vijf volumes), waarin de selectie en volgorde van auteurs bepaald was door hun bijdrage aan het ontstaan van de Duitse natie, opdroeg aan de gebroeders Grimm. Naast een vriendschappelijke verhouding werden deze academici uit Göttingen immers verbonden door het streven naar strenge wetenschappelijkheid in hun respectievelijke onderzoeksgebieden. Na de emotionele aanspreking van Wilhelm Grimm in het voorwoord ('zoals we toen, mijn beste Wilhelm, bij het afscheid met kus en handdruk beloof-

den') als uitdrukking van *male bonding*, maakte Gervinus duidelijk dat zijn geschiedschrijving zowel 'Kunstwerk' als 'Wissenschaft' is. Hij wilde geenszins aan 'de dwaze wensen van de massa' (Gervinus, 1835-1842, dl I, p. 4) tegemoet komen. Tegenover de 'op consumptie gerichte aanbevelingen' van de literatuur stelde hij de Kunst: 'In de kunsten moet men niets tolereren. Maar omdat slechts enkelen daarover echt kunnen oordelen, wordt door het overaanbod van middelmaat en slechte kwaliteit uiteindelijk de ziel aan middelmaat en slechtheid gewoon' (Gervinus, 1835-1842, dl I, p. 14). Bovendien tolereerde Gervinus geen vrouwen in zijn beeld van het literaire verleden, althans geen schrijvende vrouwen.

In de bespreking van de 'deutsche Minnesang' (Gervinus, 1835-1842, dl. I, p. 317) uit de door Gervinus zo bewonderde heroïsch-mannelijke periode uit de middeleeuwen (Fohrmann, 1994, p. 590) thematiseerde de auteur de verhouding tussen de geslachten. Daarbij wordt duidelijk dat de spreker een man is: met een collectief 'wir' tegenover 'sie, die Frauen' identificeert hij ook zijn lezers als mannelijk. Uit de minnelijerik, de dichtkunst uit de 'Blüthe der ritterlichen Epoche', sprak volgens Gervinus een natuurlijke rollenverdeling tussen mannen en vrouwen die ook nu nog moest nagestreefd worden. Aansluitend bij de genderideologie à la Humboldt ging Gervinus ervan uit dat vrouwen van nature de juiste sociale verhoudingen weten te vrijwaren: 'zij combineren de grootste sociale ontwikkeling met natuurlijkheid en menselijke eenvoud en vallen zo niet ten prooi aan artificiële sociale omgang' (Gervinus, 1835-1842, dl I, p. 317). Met hun natuurlijke zin voor harmonie waren vrouwen na het verdwijnen van de 'Seelenadel der alten Männer' (Gervinus, 1835-1842, dl I, p. 318) opgetreden als schatbewaarders van de beschaving. Althans in Duitsland, want in Frankrijk, 'is de vrouw van haar mooie lotsbestemming afgeweken, heeft haar onafhankelijkheid misbruikt om frivool te worden'. Zo waren de verhoudingen tussen de seksen ontaard en kon Gervinus alleen maar 'Widrigkeit und Ekel' opbrengen: 'Slechts waar net als in Duitsland de vrouw,

[...] verzaakte aan alle heerschappij en op een echte vrouwelijke manier voor de man zorgt en gedienschtig waakt over zijn kleine behoeften, waar vrouwen de huiselijke deugd verzekeren, slechts daar vervult de vrouw de waardige opdracht die de natuur haar heeft toegewezen' (Gervinus, 1835-1842, dl I, p. 318). Deze harmonische verhouding der geslachten werd dus in de (Duitse) middeleeuwen vastgelegd en won, volgens hem, tot op vandaag aan rijpheid en rijkdom.

Het is duidelijk dat deze genderbepaling voor vrouwen onverenigbaar was met het heroïsche auteurschap dat als een rode draad door Gervinus' geschiedenis liep. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop hij een periode zoals de late barok karakteriseerde. In de barokperiode maakten vrouwelijke auteurs pertinent deel uit van het literaire landschap en konden ze dus niet zonder meer genegeerd worden. De toon waarmee Gervinus deze fase beschreef, was bijzonder afstandelijk, de algemene voorstelling van het culturele leven erg negatief. Nadat hij enkele dichters bij naam genoemd had, besloot hij: 'Laten we ons een weg banen uit deze wereld van optredende vrouwelijk dichters [...]' (Gervinus, 1835-1842, dl III, 290). Spreekt hij over Anna Sophie, de landgravin van Hessen-Darsmtadt en haar erudiete vrouwelijke entourage, dan klinkt het verontschuldigend: 'Wat in hogere kringen en ook elders door vrouwen werd geschreven, kan op tweevoudige manier verontschuldigd worden: het was geestelijke literatuur en bovendien werd het meeste niet gepubliceerd' (Gervinus, 1835-1842, dl III, 291). De gemengde poëtische genootschappen uit de barok die bovendien ook nog ongehuwde vrouwen als leden toelieten (Gervinus, 1835-1842, dl III, p. 292) konden op weinig sympathie en al helemaal niet op bewondering van de auteur rekenen. In feite ging het volgens hem om 'een ontarding van het vrouwenleven' (Gervinus, 1835-1842, dl III, p. 371).

Een ander interessant voorbeeld is het geval Luise Gottsched, echtgenote van de Verlichter en auteur Johann. Luise Gottsched was zelf ook vertaler en auteur van satirische toneelstukken, brieven en gedichten en werd door haar tijdge-

noten als begaafder dan haar man beschouwd (Kord, 2000). Zoals zovele andere vrouwen overleefde ze echter de literatuurgeschiedenis niet. Gervinus' beschrijving van Luise Gottsched was ambigu. Enerzijds zei hij dat ze 'net zo'n productieve auteur en vertaler was als Gottsched zelf' (Gervinus, 1835-1842, dl IV, p. 48); het is zelfs de vraag of haar brieven niet bewijzen dat ze in feite meer zin voor verfijning had dan haar echtgenoot. Maar, zo voegde hij eraan toe, 'ze zou iets bescheidener en minder opdringerig lijken' als ze zich niet zo had laten meeslepen met de lotgevallen van Gottsched en zich niet in de polemieken gemengd had waarvan hij het middelpunt was. Anderzijds strekte het haar volgens Gervinus wel weer tot eer, dat ze haar echtgenoot bijstond. Het allerbelangrijkste aan Luise Gottsched was volgens de historicus wel dat ze weigerde in het geleerde genootschap *Deutsche Gesellschaft* opgenomen te worden dat net voor vrouwen toegankelijk was geworden (Gervinus, 1835-1842, dl IV, p. 48).

De grootste uitdaging wat betreft vrouwelijk auteurschap wachtte Gervinus echter vanaf het einde van de achttiende eeuw. Op dat ogenblik bereikte de Duitse literatuur met haar titanen Goethe en Schiller een uniek hoogtepunt. Anderzijds was het ook een periode waarin letteren en wetenschappen in het algemeen sterk ontwikkelden en waarin de commercialisering van de boekenmarkt sterk gestimuleerd werd. Dat laatste was volgens Gervinus het verfoeilijkste culturele fenomeen van de moderne tijd überhaupt. De snelle verbreiding van 'Unterhaltungsliteratur',

een genre dat veel vrouwelijke auteurs aantrok, was een voorbeeld van die nieuwe ontwikkeling. 'Unterhaltungsliteratur', dat immers alleen over banaliteiten uit het privé-leven ging, beschreef hij als een epidemie waartegen men zich moest verzetten: 'In dat gebied wil de historicus zich niet wagen. Hij heeft het alleen over de gecultiveerde aanplantingen die op de openbare grond van de nationale cultuur schieten; het onkruid gaat hem niets aan' (Gervinus, 1835-1842, dl V, p. 359). Tot het 'onkruid' behoorden alle vrouwelijke auteurs. Zonder bij naam genoemd te worden en zonder uitzondering tot de categorie der middelmatigheid behorend waren zij volgens Gervinus mee de oorzaak van de schrijfepidemie (Gervinus, 1835-1842, dl V, p. 360). Vrouwelijk schrijven werd niet gevoed door genialiteit, 'zij kan alleen de vormschoonheid namaken, de materie moet ze altijd uit de voorraad van de mannenliteratuur ontleenen' (Gervinus, 1835-1842, dl V, p. 361). Het besluit van de historicus was: 'Wij mannen zouden dit soort van literaire theekransjes eigenlijk niet mogen dulden' (Gervinus, 1835-1842, dl V, p. 361).

Wilhelm Scherer en de literatuurgeschiedenis

Een halve generatie later werd deze lijn verder gezet door Wilhelm Scherer, die wordt beschouwd als de echte grondlegger van de moderne germanistiek als zelfstandige studierichting aan de universiteit van Berlijn. Als literatuurhistoricus baseerde Scherer zijn selectie van gecanoniseerde teksten op een analyse 'des geistigen Inhalts der Individuen' (Fohrmann, 1994, p. 599). Met deze nadruk op de getalenteerde schrijvende enkeling sloot hij aan bij het heroïsche geloof in de dragende kracht waarmee bepaalde individuen boven hun tijd uitsteken en er – althans retrospectief – ook het profiel van bepalen. Wat schrijvende vrouwen betrof, lag Scherers *Geschichte der deutschen Literatur* (1880-1883) dicht bij Gervinus. Dat blijkt wanneer hij in zijn tocht door de middeleeuwen in het genre van de geestelijke literatuur onverwacht op een vrouwelijk auteur stuit. 'Geheel toevallig kennen we het bestaan,' schreef hij, 'van een kluiszouder Ava die in 1127 in Oostenrijk stierf'

(Scherer, 1880-1883/1922, p. 83). Deze vrouw was volgens Scherer gehuwd geweest voor ze zich in het klooster terugtrok en had twee zonen, die theologen geweest moesten zijn. Anders was het volgens hem onverklaarbaar op welke kennis deze Ava zich voor haar geestelijke gedichten gebaseerd zou hebben: 'de zonen leverden de verhaalstof [...] waarmee ze "mit frauenzimmerlich kunstloser Hand" de gaven van de Heilige Geest beschreef' (Scherer, 1880-1883/1922, p. 83). Dit detail uit Scherers omvattende werk verraadt hoe sceptisch de auteur tegenover zowel kennisverwerving als creativiteit van vrouwen stond.

Dezelfde houding kwam ook in zijn bespreking van recentere literaire periodes tot uiting: daar waren de schrijvende vrouwen net als bij Gervinus altijd een secundair fenomeen. Luise Gottsched wordt vermeld als 'die vielgerühmte geschickte Freundinne Gottscheds' (Scherer, 1880-1883/1922, p. 396), Sophie La Roche, die met haar roman *Die Geschichte des Fräuleins von Sternheim* (1771) een hele auteursgeneratie beïnvloedde, verscheen enkel als 'untreue Verlobte' van de auteur Martin Wieland en als grootmoeder van de romanticus Clemens Brentano. Interessant is in deze context ook Scherers analyse van het steeds dichter bevolkte literaire landschap op het einde van de achttiende eeuw. Deze periode werd zoals gezegd gekenmerkt door een algemene vooruitgang van het scholings- en wetenschapsniveau. 'Hinter den Männern blieben die Frauen nicht zurück,' (Scherer, 1880-1883/1922, p. 617) en Scherer erkende dat talentvolle schrijfsters hun intrede in de openbaarheid deden. Maar zijn beoordeling was uitgesproken gegenderd: 'Het is niet belangrijk dat vakkundige critici een roman van Schillers schoonzuster voor een werk van Goethe hielden, en dat er dichtersessen zoals Sophie Mereau en Amalie von Imhof onder de vlag van Schillers (tijdschrift) *Musenalmanach* zeilden. Belangrijk is dat de brieven en memoires van de vrouwen uit deze periode ons een blik op de vrouwen gesprekken van deze tijd gunnen' (Scherer, 1880-1883/1922, p. 617).

Scherer erkende weliswaar als rechtgeaard historicus een fenomeen dat door Gervinus niet

eens vermeld werd, namelijk dat verschillende anoniem gepubliceerde literaire teksten van vrouwen ten onrechte werden toegeschreven aan de Weimarse titanen Goethe en Schiller. Maar dat beschouwde hij als minder belangrijk dan de biografische teksten die van deze vrouwen zijn overgeleverd en die de volgende generaties lezers een blik in hun 'vrouwelijke' verhoudingen gunden. Daarmee leidde Scherer de aandacht van het grote creatieve talent van een aantal vrouwen af en legde de nadruk op hun sociaal-burgerlijk bestaan.

Literatuurgeschiedenis voor beginners

Zoals gezegd was de literaire historiografie à la Gervinus en later Scherer niet de enige vorm van historiografie in die tijd. Er was bijvoorbeeld Goedeke's *Grundriß*, maar dat was als 'leerboek' niet onproblematisch, omdat de lezer er niet begeleid werd door het bos van auteurs dat zich door de eeuwen heen had gevormd. Maar ook elders stootten eclectische literatuuropvattingen en de daarmee gepaard gaande strenge wetenschapsbegrippen op verzet. Niet iedereen vond dat nationaliteit het criterium was waaraan de letteren moesten worden gemeten. Of niet iedereen was van mening dat geschiedschrijving alleen een zaak van academici was en dat Goethe en Schiller de enige waardevolle auteurs uit het recente verleden waren (Fohrmann, 1994, p. 592). Een voorbeeld van die alternatieve geschiedopvatting articuleerde de germanist en literatuurhistoricus Rudolf Gottschall. Gottschall gaf enkele jaren na Gervinus' *opus magnum* een *Deutsche National-Literatur des neunzehnten Jahrhunderts* uit (1854). In zijn inleiding positioneerde hij zich tegenover de 'herrsche Meinung' dat na Goethe en Schiller de literatuur alleen nog door verval werd gekenmerkt. Hij beschouwde de negentiende eeuw daarentegen als een periode met een bloeiende cultuur, en wilde met zijn literatuurgeschiedenis 'een monument oprichten dat niet, zoals velen willen, op een grafsteen lijkt' (Gottschall, 1854/1881, p. vii).

Gottschalls lezerspubliek was democratischer. Hij richtte zich tot 'die Gebildeten', wat ook vrouwen impliceerde of hen in ieder geval niet *a priori* uitsloot. In zijn bespreking van de *Weimarer Klassik* toonde Gottschall zich ook een stuk realistischer. Hij wees erop dat het succes van Goethe en Schiller bij het grote publiek uitbleef en dat deze 'klassiekers, als ze al tot het grote lezerspubliek doordrongen, op de literatuurmacht tussen andere namen verdwenen' (Gottschall, 1854/1881, dl I, p. 36). Door de profane blik op de literatuurgeschiedenis kwamen in dit historische overzicht vrouwelijke auteurs meer aan bod dan in het heldenverhaal van Gervinus. Gottschall voegde in elk deel van zijn werk telkens een hoofdstuk over 'die Frauen' in. Toch is het zeer de vraag of hij er echt andere opvattingen over vrouwelijk auteurschap op na hield. Wanneer hij bijvoorbeeld spreekt over het hof van Weimar waar Goethe leefde en werkte onder het mecenaat van de hertoginmoeder Anna-Amalia en waar veel erudiete en creatieve vrouwen waren, benadrukt hij minder het werk van die auteurs dan wel hun goede smaak. Bewonderenswaardig was bijvoorbeeld dat zij open stonden voor de schoonheid van de Klassieke Oudheid en dat zij 'echt vrouwelijk en gevoelig bleven en hun eigen creativiteit als ondergeschikt beschouwden' (Gottschall, 1854/1881, dl I, p. 58). Gottschall had het daarmee over dezelfde vrouwelijke kwaliteiten als Gervinus. Weliswaar was zijn toon minder bitter, maar dat doet geen afbreuk aan het feit dat het bijvoorbeeld niet in hem opkwam dat deze vrouwen iets anders zouden zijn dan epigonen van Goethe, laat staan de 'große(r) Schriftsteller' beïnvloed zouden hebben. Vrouwen waren hier net als bij Humboldt en Gervinus behoeders van de goede smaak en van harmonische sociale omgang.

In het hele historische overzicht van Gottschall werd de literatuur van vrouwelijke auteurs als een aparte categorie beschouwd die zich naast de dominante mannelijke ontwikkelde en die steeds dicht aansloot bij hun 'natuur' en burgerlijke status: 'Eigenlijk valt de literatuur van vrouwen uit-

een in twee categorieën: literatuur van getrouwde en literatuur van ongetrouwde vrouwen. De ongetrouwden schrijven maneschijngedichten (Mondscheinlyrik), de getrouwden zijn solider in hun denken en gevoel' (Gottschall, 1854/1881, dl III, pp. 218-219). Dat gold bijvoorbeeld voor een van de bekendste vrouwelijke auteurs uit die periode, Fanny Lewald. Haar werk, dat veelal over de emancipatie van vrouwen en joden gaat, was volgens Gottschall aanvankelijk vrij kleurloos. Haar reis naar Italië en vooral haar huwelijk met de hoogleraar Adolf Stahr 'betekenden een ommekeer in haar ontwikkeling: haar abstracte sombere gedachtegoed verdween en er verscheen een rijke wereld- en levensbeschouwing' (Gottschall, 1854/1881, dl IV, p. 293).

Andere voorbeelden uit diezelfde 'democratische' historiografische categorie en periode zijn Robert Königs *Deutsche Literaturgeschichte* en Christian Oesers *Briefe an eine Jungfrau über die Hauptgegenstände der Aesthetik*. König schreef zijn literatuurgeschiedenis voor 'het Duitse huisgezin' en hoopte uitdrukkelijk dat zijn werk 'in de boekenkast van elk Duits huishouden naast de bijbel en de familiechroniek zou terechtkomen' (König, 1879, p. ii). Maar ook bij König verbergt de nagestreefde democratisering van zowel thema – literatuur van vrouwen kwamen ruim aan bod – als doelgroep (het Duitse huishouden) geen verrassend geëmancipeerd beeld over de creatieve mogelijkheden van vrouwen. Zijn vaststelling dat 'in onze dagen de vrouwen, althans kwantitatief ("der Zahl nach"), de literaire markt beheersen' (König, 1879, p. 631) is symptomatisch voor die conforme genderopvatting. De tussenwerping 'der Zahl nach' drukt fundamentele twijfel aan het talent van vrouwen uit. Dat algemene oordeel volgt enkele zinnen later expliciet: 'De meeste vrouwenromans zijn niets anders dan een weerspiegeling van de mannelijke geest en kunnen amper als zelfstandige werken beschouwd worden' (König, 1879, p. 631). Voor de categorisering van deze vrouwenliteratuur maakte König gebruik van het gemoed van de respectievelijke auteurs: er was literatuur van 'stillere Gemüther',

van 'Vornehmen und Blassirten' van 'Emanzipationssüchtigen', 'Fleißigen' of 'Ernsten' (König, 1879, p. 631).

Ook Christian Oeser, die zich in de titel van zijn literatuuresthetica en -geschiedenis (de ondertitel luidt nog eens: 'Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen') uitdrukkelijk tot een vrouwelijk publiek richtte, bleek in dit opzicht niet baanbrekender dan zijn tijdgenoten. De stichtende maar ook decoratieve en huiselijke rol die hij met zijn werk voor vrouwen wilde spelen, werd ook weerspiegeld in het prachtige boekontwerp. Dat was voorzien van een vergulde lederen omslag en bevatte goudgerande pagina's en veel illustraties. Oeser bekritiseerde net als de anderen het onverstaanbare wetenschappelijke discours over literatuur (Oeser, 1877, p. 1). Toch wilde hij het geleerde werk niet afzweren. Hij beschouwde zich veeleer als een bemiddelaar tussen de wetenschap die een machtige invloed kon hebben op de geest enerzijds en het eerder praktische verstand van vrouwen anderzijds. Vrouwen legden immers wetenschappelijke werken vaak ontmoedigd terzijde en misten op die manier te veel cultuur (Oeser, 1877, p. 1). Maar ook de milde pedagoog Oeser beperkte de deelname van vrouwen aan cultuur tot een beschouwende positie en bracht het niet verder dan de aanmoediging dat grote Kunst zelfs vrouwen inspireert: 'Waarom zou een vrouw niet eens zelfstandig een tekening ontwerpen of zelfs een lied componeren?' (Oeser, 1877, p. 76). Op dezelfde pagina waarschuwde Oeser echter al voor hoogmoed: 'Zelfs de getalenteerde vrouw mag haar gave niet misbruiken en mag zich niet als een genie beschouwen en op die manier uit de natuurlijke verhoudingen waarin ze leeft breken' (Oeser, 1877, p. 76).

Een laatste voorbeeld van het conforme genderdenken in 'democratische' historische werken komt uit het twee volumes omvattende *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter* dat in 1878 door de Berlijnse filoloog, Grimm-leerling en hoogleraar Karl Weinhold (1823-1901) werd uitgegeven. Ook Weinhold richtte zich tot een niet-academisch publiek en beschouwde zijn historische onderzoek naar vrouwenlevens als een ode aan de

vrouw. Maar zijn hele historische vrouwbeeld was geschreven tegen de achtergrond van de genderideologie van de negentiende eeuw. Zo beschouwde hij de uitgesproken masculiene vrouwen uit de middeleeuwse heldensage *Nibelungen* als verwerpelijke voorbeelden. Nadat hij hun wraakzuchtige daden had beschreven, besloot hij: 'Wij keren ons geschokt van deze vrouwen af' (Weinhold, 1878/1922, p. 354). Deze en andere woeste exemplaren vormden volgens Weinhold een schril contrast met het ideale vrouwenbeeld waarmee hij zijn historische studie besloot: 'De diepe trouwe blik van de vrouw, of ze nu echtgenote, geliefde, moeder, zuster of dochter is, is op grauwe levensdagen een troost en toevlucht voor de man' (Weinhold, 1878/1922, p. 356).

Besluit

Wat hun succes bij het lezerspubliek betrof, deden de literatuurgeschiedenissen voor het grotere publiek (het werk van Oeser beleefde amper twintig jaar na de eerste publicatie zijn twintigste oplage) niet onder voor de soms met een mythische aura omgeven wetenschappelijke studies. Daarmee hadden ze echter de strijd om de kennis van de geschiedenis van de Duitse literatuur niet gewonnen. Die eer was weggelegd voor het academische discours dat uiteindelijk de canon bepaalde. Nadat de 'Bildungsmentalität' van de burgerlijke cultuur in het negentiende-eeuwse Duitsland **wegebde** en nadat het onderwijs voor vrouwen **roord 1900 officieel** uitgebouwd werd, nam de **behoefte aan vulgariserende werken af**. De 'wetenschappelijk' **gefundeerde literatuur**geschiedenis kon nu via het institutionele onderwijs doorgegeven worden. Vanuit een genderanalyse, die vooral oog wil hebben voor de representatie van vrouwelijk auteurschap in de historiografie van de literatuur, maakt deze ontwikkeling niet zoveel verschil. Er bestond wat de inschaling van vrouwelijk schrijven betrof immers amper een verschil tussen de verschillende historiografische scholen. In beide domineerde een conformistisch vrouwenbeeld dat zo sterk was, dat de historische realiteit, het bestaan van vrouwelijke auteurs in verschillende periodes, het op geen enkele manier kon

corrigeren. Integendeel, de genderideologie die vanaf halverwege de achttiende eeuw de moderne, burgerlijke, cultuur schraagde, was stevast de sjabloon waaraan schrijfsters werden gemeten en beoordeeld. Deze ideologie ontzegde hen *a priori* de creativiteit en kracht waarvan men dacht dat ze aan de basis lag van de olympische hoogtes die auteurs als Goethe en Schiller bereikten. Het pertinente verschil tussen het werk van mensen als Gervinus en Scherer enerzijds en de eerder vulgariserende literatuurgeschiedenissen anderzijds, was dat in deze laatste categorie de aanwezigheid van vrouwelijke auteurs niet uitgewist werd. Dat was wel het geval in de academische traditie waar Literatuur aan maatstaven moest beantwoorden, die – alweer *a priori* – het vrouwelijke schrijven uitsloten. Het resultaat van deze gegenderde tendens is bekend: het academische historiografische discours elimineerde vrouwen uit haar cultuurconcept en maakte dat tot op het ogenblik waarop het feministische bewustzijn het literatuur- en cultuuronderzoek beïnvloedde, de algemene overtuiging heerste dat vrouwen geen deel hadden aan de cultuur, althans niet op een degelijk (nationaal) niveau.

Literatuurlijst

- Bovenschen, S. (1979). *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Repräsentationsformen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bürger, C. (1990). *Leben Schreiben. Die Klassik, Romantik und der Ort der Frauen*. Stuttgart: Metzler.
- Carlyle, T. (1840). *On heroes, hero-worship and the heroic in history*. Introduction and notes by Goldberg, M.K. (1993). Berkeley: University of California Press.
- Christ, C.T. (1990). The hero man of letter. Masculinity and Victorian nonfiction prose. In T.E. Morgan (Ed.), *Victorian sages and cultural discourse. Renegotiating gender and power* (pp. 19-31). London: Rutgers University Press.
- Corvinus, G. (1715). *Nutzbares, galantes und curioses Frauenzimmer-Lexicon*. Leipzig: Gleditsch.
- Dainat, H. & Kolk, R. (1987). *Geselliges Arbeiten. Bedingungen und Strukturen der Kommunikation in den Anfängen der Deutschen Philologie*. In J.

- Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Von der gelehrten zur disziplinären Gemeinschaft. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Sonderheft* (pp. 7-41). Stuttgart: Metzler.
- Fohrmann, J. (1987). Literaturgeschichtsschreibung als Darstellung von Zusammenhang. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Von der gelehrten zur disziplinären Gemeinschaft. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Sonderheft* (pp. 174-187). Stuttgart: Metzler.
- Fohrmann, J. (1991). Deutsche Literaturgeschichte und historisches Projekt in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaft und Nation. Zur Entstehungsgeschichte der deutschen Literaturwissenschaft* (pp. 205-216). München: Wilhelm Fink.
- Fohrmann, J. (1994). Geschichte der deutschen Literaturgeschichtsschreibung zwischen Aufklärung und Kaiserreich. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert* (pp. 576-604). Stuttgart: Metzler.
- Gervinus, G.G. (1962). *Schriften zur Literatur*. Erler, J. (Ed.) Berlin: Aufbau Verlag.
- Gilleir, A. (2000). *Johanna Schopenhauer und die Weimarer Klassik. Betrachtungen über die Selbstpositionierung weiblichen Schreibens*. Hildesheim: Olms Verlag.
- Goedeke, K. (1814-1887). *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*. Dresden: Ehlermann.
- Goldberg, M.K. (1993). Introduction and notes to Carlyle, T. (1840). *On heroes, hero-worship and the heroic in history*. Berkeley: University of California Press.
- Golther, W. (1888) *Tristan und Isolde und Flore und Blanscheffur*. In *Deutsche National-Literatur*. Vol. 4. Berlin: Union Deutsche Verlagsgesellschaft.
- Gottschall, R. (1854/1881) *Die Deutsche National-Literatur des 19. Jahrhunderts*. Berlin: Trewendt.
- Grawe, C. (1994). Das Beispiel Schiller. Zur Konstituierung eines Klassikers in der Öffentlichkeit des 19. Jahrhunderts. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert* (pp. 638-668). Stuttgart: Metzler.
- Holtei, K. von (1864). *Briefe an Ludwig Tieck*. 4 vols. Breslau: Trewendt.
- Honneger, C. (1997). *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaften vom Menschen und das Weib 1750-1850*. Frankfurt: Campus.
- Humboldt, W. von (1969). *Schriften zur Anthropologie und Geschichte. Werke in fünf Bänden* (Vol. I, pp. 269-375). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Janota, J. (1980). *Eine Wissenschaft etabliert sich. Wissenschaftsgeschichte der Germanistik III*. Tübingen: Niemeyer.
- Kleinau, E. & Opitz, C. (1996). *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. 2 Vols. Frankfurt: Campus.
- Kolk, R. (1994). Liebhaber, Gelehrte, Experten. Das Sozialsystem der Germanistik bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert* (pp. 48-114). Stuttgart: Metzler.
- König, R. (1879). *Deutsche Literaturgeschichte*. Bielefeld: Verlag Velhaben und Klasing.
- Kord, S. (2000). *Little detours. The letters and plays of Luise Gottsched*. Rochester: Camden House.
- Kruckis, H.M. (1994). Goethe-Philologie als Paradigma neuphilosophischer Wissenschaft im 19. Jahrhundert. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert* (pp. 451-493). Stuttgart: Metzler.
- Lehms, G.C. (1712). *Teutschlands galante Poetinnen*. Leipzig: Anton Heinscheidt.
- Müller, J.D. (1991). Moritz Haupt und die Anfänge der Zeitschrift für deutsches Altertum. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaft und Nation. Zur Entstehungsgeschichte der deutschen Literaturwissenschaft* (pp. 141-164). München: Wilhelm Fink.
- Nutz, N. (1994). Das Beispiel Goethe. Zur Konstituierung eines nationalen Klassikers. In J. Fohrmann & W. Voßkamp (Eds.), *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert* (pp. 605-637) Stuttgart: Metzler.
- Oeser, C. (1877). *Briefe an eine Jungfrau über die Hauptgegenstände der Aesthetik*. Leipzig: Friedrich Brandstetter.
- Paullini, C. (1705). *Hoch- und wohlgelehrtes teutsches Frauenzimmer*. Frankfurt: Stöbel & Funke.
- Scherer, W. (1880-1883/1922). *Geschichte der deutschen Literatur*. Berlin: Weidmann.

- Schiebinger, L. (1999). *Has feminism changed science?*
Cambridge: Harvard University Press.
- Schlegel, A.W. (1965). *Kritische Schriften und Briefe*. 5 Vols.
Stuttgart: Kohlhammer.
- Stichweh, R. (1984). *Zur Entstehung des modernen Systems
wissenschaftlicher Disziplinen. Physik in Deutschland
1740-1890*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Weinhold, K. (1878/1922). *Die deutschen Frauen in dem
Mittelalter*. 2 Vols. Wien: Carl Gerold.
- Wittmann, R. (1976). Das literarische Leben 1848 bis 1880.
In M. Bucher & W. Hahl (Eds.), *Realismus und
Gründerzeit. Manifeste und Dokumente zur deutschen
Literatur 1848-1880*. 6. Vols. (Vol. 1, pp. 161-258).
Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Beeldmateriaal

Effi Biedrzyński. *Goethes Weimar*.

(ADVERTENTIE)

30 jaar **LOVER** TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

2003 **4**

Op naar de toekomst!

1 La città delle donne **2** Een frisse wind vanaf de derde golf **3** Sluip de bordelen binnen! **4** Genetisch onderzoek ondermijnt het sekseverschil **5** 'De koran is mijn boek, feministischer kan het niet' **6** Verbind lokale strijd met globale context **7** 'Vrouwen zijn kwetsbaar, mannen zijn gevaarlijk' **8** Onze Vorstin **9** Cyberstrategieën voor feministen **10** Anonieme seks op het damestoliet **11** De verbouwing van Nederland **12** Van burn-out tot buurtpapa **13** Baas in eigen ballen **14** 'Erken dat het economisch debat een moreel slagveld is' **15** Dream on, baby **16** Foetussen met een 'foutje' **17** 'Jongeren' zijn meestal jongens **18** 'Het is heel erg leuk om jezelf te zijn' **19** Behaarde benen in een tuinbroek **20** Maak mondiaal denken gevoelig voor gender **21** 'Wij laten ons niet meer onder het tafelkleed schuiven!' **22** Gekleurd op vakantie **23** De stinkmeisjes van K3 **24** Een beetje van 'jullie' zit ook in 'ons' **25** 'De natuur' biedt geen richtlijn meer **26** Make-up tips en fingerfood **27** De Europese Unie is een theoretisch project **28** Wie houdt de wereld een spiegel voor? **29** Onderkin in de krant **30** Brood en wijn of zoete koek?

LOVER is een kwartaaluitgave van het International Informaticentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV). Vanaf begin december (à € 5,99) te koop in de betere boekhandel of via onze site. Een abonnement nemen kan ook studenten betalen € 13, particulieren € 22 en organisaties € 29. Interesse? Kijk op www.tijdschriftlover.nl of bel: 020 665 13 18.